

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΝΑ

*Η τύχη μου ήταν να ζήσω
μέσα σε μια καταγίδα
Ποικίλων περιστάσεων
αναταραχής.
Για σας ...μια καλύτερη
εποχή έρχεται.
Οι απόγονοί μας
-αφού το σκοτάδι διαλυθεί-
Μπορούν να επιστρέψουν
στην παλιά λαμπρότητα.*

Πετράρχης,
κείμενο της δεκαετίας
του 1340

ΤΟ ΤΕΛΟΣ ΤΟΥ ΜΕΣΑΙΩΝΑ (περ.1300-1500)

Το τέλος του Μεσαίωνα: Καταστροφή και προσαρμογή

Αν ο κυρίως Μεσαίωνας ήταν «εποχή συμποσιών», η τελευταία περίοδος του Μεσαίωνα ήταν «εποχή πείνας». Από το 1300 περίπου, μέχρι τα μέσα ή το τελευταίο μέρος του 15ου αιώνα, θεομηνίες ενέσκηπταν σ' ολόκληρη τη δυτική Ευρώπη με τρομακτική ένταση και φοβερή επιμονή. Η πείνα επικράτησε αρχικά επειδή η γεωργία δεν απέδιδε εξαιτίας της εξάντλησης του εδάφους, του ψυχρού καιρού και των κατακλυσμιαίων βροχών. Κατόπιν, ως επιστέγασμα όλων αυτών των «θεϊκών μαστίγων», ήρθε η τρομερότερη φυσική συμφορά από όλες: η τριμερή πανώλης, γνωστή ως «Μαύρος Θάνατος», που πήρε βαρύ φόρο θανάτου από ολόκληρη τη δυτική Ευρώπη. Σαν να μη έφταναν αυτά, ο ακατάπαυστος πόλεμος επέφερε συνεχώς βάσανα και ερήμωση. Οι απλοί άνθρωποι υπέφεραν περισσότερο επειδή ήταν ευκολότερο να βιαστούν, να σφαγούν, να ληστευτούν και να καούν από στρατιώτες και οργανωμένες συμμορίες ληστοπειρατών. Όταν περνούσε ένας στρατός από μια περιοχή, τεράστια έκταση γέμιζε με καμένα ερείπια και σάπια πτώματα· σε πολλά μέρη, η ερήμωση ήταν τέτοια, ώστε η ύπαιθρος γέμιζε λύκους, που πολλές φορές έφταναν στα όρια των πόλεων. Κοντολογής, αν η γαλήνια Παναγία συμβόλιζε τον κυρίως Μεσαίωνα, ο αποτρόπαιος μορφασμός της νεκροκεφαλής συμβόλιζε την ακόλουθη περίοδο. Για τους λόγους αυτούς, δεν θα πρέπει να αναζητήσουμε στην τελευταία περίοδο του Μεσαίωνα εκπληκτικές προόδους. Αυτό όμως δεν σημαίνει ότι δεν υπήρξε καθόλου πρόοδος: στους δύο τελευταίους αιώνες του Μεσαίωνα, οι Ευρωπαίοι επέδειξαν θαυμαστή αντοχή στις αντιξοότητες: αντί να εγκαταλείψουν τους εαυτούς των στη μοίρα τους, επεδίωξαν αποφασιστικά να προσαρμοστούν στις μεταβαλλόμενες συνθήκες. Δεν υπήρξε έτσι κατάρρευση του πολιτισμού, όπως κατά την πτώση της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, αλλά μάλλον μια μεταβατική περίοδος που κατέληξε στη διατήρηση του στερεότερου μέρους της παλιότερης ευρωπαϊκής κληρονομιάς και, εν συνεχεία, την οικοδόμηση πάνω σε αυτό.

1 ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΥΦΕΣΗ ΚΑΙ ΕΜΦΑΝΙΣΗ ΜΙΑΣ ΝΕΑΣ ΙΣΟΡΡΟΠΙΑΣ

Γύρω στα 1300, κατά τον κυρίως Μεσαίωνα, η αγροτική επέκταση είχε φτάσει στα όριά της. Στο εξής, η απόδοση και η έκταση των καλλιεργούμενων εκτάσεων άρχισαν να ελαττώνονται, προκαλώντας παρακμή ολόκληρης της ευρωπαϊκής οικονομίας, που επιταχύνθηκε από τα καταστροφικά αποτελέσματα του πολέμου. Κατά συνέπεια, το πρώτο μισό του 14ου αιώνα υπήρξε εποχή αυξανόμενης οικονομικής ύφεσης. Η έλευση του «Μαύρου Θανάτου» το 1347, κατέστησε αυτή την ύφεση ιδιαίτερα οξεία, επειδή ανέτρεψε εντελώς το ρυθμό της καθημερινής ζωής. Οι επόμενες επανεμφάνισεις της πανώλους και ο παρατεταμένος πόλεμος, συνέχιζαν να αποδυναμώνουν την ευρωπαϊκή οικονομία κατά το μεγαλύτερο μέρος της, ακόμα και μετά τις αρχές του 15ου αιώνα. Ωστόσο, την περίοδο 1350-1450, οι Ευρωπαίοι έμαθαν να προσαρμόζονται στις νέες οικονομικές συνθήκες και κατάφεραν να τοποθετήσουν την οικονομία τους σε σταθερότερη βάση. Αυτό έγινε ιδιαίτερα φανερό γύρω στα 1450, όταν η εξάλειψη της ασθένειας και του πολέμου επέτρεψαν μια αργή, αλλά σταθερή οικονομική ανάκαμψη. Σε γενικές γραμμές, παρά την παρατεταμένη ύφεση 150 σχεδόν χρόνων, η Ευρώπη μπήκε στο δεύτερο μισό του 15ου αιώνα με υγιέστερη οικονομία από πρωτότερα.

Αντιξοότητες στη γεωργία

Η αγροτική επέκταση έφτασε τα φυσικά όρια στα 1300. Υπήρχε, δηλαδή, ένα όριο στην έκταση της γης που ήταν δυνατό να εκχερσωθεί, καθώς και στην ποσότητα των σπαρτών που μπορούσε να αποδώσει χωρίς την εισαγωγή επιστημονικών μεθόδων καλλιέργειας. Μάλιστα, οι Ευρωπαίοι είχαν εκχερσώσει και καλλιεργήσει πολύ περισσότερες εκτάσεις από όσες θα έπρεπε: στον ενθουσιασμό του εποικιστικού κινήματος του κυρίως Μεσαίωνα εκχερσώθηκαν οριακές γαίες, δηλαδή γαίες που δεν ήταν αρκετά γόνιμες για να στηρίξουν εντατική καλλιέργεια. Επιπλέον, ακόμα και τα ευφορότερα χωράφια είχαν αρχίσει να εξαντλούνται. Ακόμα χειρότερα, ο καιρός, γύρω στα 1300, επιδεινώθηκε. Ενώ κατά τον 11ο και τον 12ο αιώνα, η Ευρώπη είχε ευνοηθεί με ξηρό και ζεστό κλίμα, κατά τον 14ο αιώνα το κλίμα άρχισε να γίνεται ψυχρότερο και υγρότερο. Αν και η μέση μείωση θερμοκρασίας στη διάρκεια του αιώνα ήταν μόνο ένας βαθμός Κελσίου, ήταν αρκετή να

περιορίσει την αμπελοκαλλιέργεια σε πολλές βόρειες περιοχές, όπως στην Αγγλία. Η καλλιέργεια δημητριακών, επίσης, γινόταν συνεχώς δυσκολότερη πρακτικά, επειδή η εποχή της ανάπτυξης των σπαρτών ελαττώθηκε σημαντικά: στη Γροιλανδία και σε περιοχές της Σκανδιναβίας, οι αγροτικοί οικισμοί εγκαταλείφθηκαν εντελώς.

Οι αυξημένες βροχοπτώσεις έπαιξαν επίσης τον ρόλο τους. Τρομερές πλημμύρες που κατέκλυσαν ολόκληρη τη βορειοδυτική Ευρώπη το 1315, κατέστρεψαν τα σπαρτά και προκάλεσαν παρατεταμένο, θανατηφόρο λιμό. Για τρία χρόνια, οι αγρότες ήταν τόσο πεινασμένοι, ώστε έτρωγαν το σπόρο του σιταριού, εκμηδενίζοντας έτσι τις πιθανότητες για την πλήρη ανάκαμψη την επόμενη χρονιά. Στην απελπισία τους επίσης, έτρωγαν γάτες, σκυλιά και ποντίκια. Πολλοί χωρικοί ήταν τόσο εκτεθειμένοι σε ανθυγιεινές συνθήκες και τόσο εξασθενημένοι από τον υποσιτισμό, ώστε έγιναν ιδιαίτερα ευάλωτοι στις ασθένειες. Το αποτέλεσμα ήταν ένας τρομακτικός αριθμός θανάτων: σε μια φλαμανδική πόλη, το ένα δέκατο του πληθυσμού θάφτηκε σε περίοδο έξι μηνών μονάχα του 1316. Σχετικά ομαλές γεωργικές συνθήκες επανήλθαν μετά το 1318, αλλά σε πολλά μέρη της Ευρώπης επανήλθαν οι καταρρακτώδεις βροχές και άλλες θεομηνίες. Στην Ιταλία, οι πλημμύρες παρέσυραν γέφυρες της Φλωρεντίας το 1333 και ένα παλιρροϊκό κύμα κατέστρεψε το λιμάνι της Αμάλφης το 1343. Με τη φύση τόσο άστατη συνέχεια, η οικονομική ζωή δεν μπορούσε παρά να πλήττεται σοβαρά.

Η πίεση του πληθυσμού

Αν και οι καταστρεπτικοί πόλεμοι, σε συνδυασμό με την πείνα, είχαν ως συνέπεια πολλούς θανάτους, η Ευρώπη διατήρησε τον σχετικά μεγάλο πληθυσμό της μέχρι τα μέσα του 14ου αιώνα. Ο λόγος ήταν ότι η αύξηση του πληθυσμού ξεπερνούσε ακόμα την προσφορά τροφίμων. Εφόσον οι άνθρωποι συνέχιζαν να πολλαπλασιάζονται ενώ η παραγωγή δημητριακών έπεφτε, δεν υπήρχε επαρκής τροφή για τη συντήρηση του πληθυσμού. Κατά συνέπεια, οι τιμές των σιτηρών έφτασαν στα ύψη και οι φτωχοί ήταν καταδικασμένοι να πεινάσουν. Τότε, έπεσε μια συμφορά τόσο φοβερή, ώστε σε πολλούς φάνηκε να προαναγγέλλει το τέλος του κόσμου.

Ο «Μαύρος Θάνατος»

Ήταν ο «Μαύρος Θάνατος», ένα θανατικό που ήταν συνδυασμός βουβωνικής και πνευμονικής πανώλους, ο οποίος σάρωσε την Ευρώπη από το 1347 μέχρι το 1350 και επανεμφανίσθηκε κατά περιοδικά διαστήματα στα επόμενα εκατό χρόνια. Η θεομηνία αυτή θα μπορούσε να συγκριθεί –όσον αφορά στους

θανάτους και στη φρίκη που προκάλεσε- με τους δύο παγκόσμιους πολέμους του 20ού αιώνα.

Τα κλινικά αποτελέσματα της πανώλους ήταν αποτρόπαια: μετά τη μόλυνση βουβωνικής πανώλους από τσίμπημα ψύλλου, ο ασθενής εμφάνιζε τεράστια πρηξίματα στους βουβώνες ή στις μασχάλες· εμφανίζονταν επίσης

Οι Τέσσερις Ιππότες της Αποκάλυψης, του Ντύρερ

μαύρες κηλίδες στα χέρια και στα πόδια και επακολουθούσε διάρροια. Το θύμα πέθαινε ανάμεσα στην τρίτη και πέμπτη μέρα. Αν η μόλυνση είχε την πνευμονική μορφή, είχε επέλθει δηλαδή από εισπνοή, επακολουθούσαν αιμοπτύσεις αντί πρηξίματα και ο θάνατος ερχόταν μέσα σε τρεις μέρες. Μερικοί κοιμούνταν το βράδυ υγιείς και πέθαιναν το πρωί ύστερα από μια νύχτα αγωνίας. Καράβια με πληρώματα νεκρών πλανιόνταν στις θάλασσες. Αν και οι διαδοχικές επιδημίες άφησαν μερικές περιοχές απρόσβλητες, τα συνολικά δημογραφικά αποτελέσματα της πανώλους ήταν καταστροφικά· για να περιοριστούμε σε λίγα μόνο παραδείγματα, ο πληθυσμός της Τουλούζης, από 30.000 περίπου το 1335, μειώθηκε σε 26.000 το 1385 και σε 8.000 το 1430· ο συνολικός πληθυσμός της Νορμανδίας ελαττώθηκε κατά 30% στο διάστημα 1347-1357, και μέχρι το 1380, πάλι κατά 30%· στην αγροτική περιοχή γύρω από την Πιστόια, παρατηρήθηκε ελάττωση του πληθυσμού κατά 60% στο διάστημα 1340-1404.

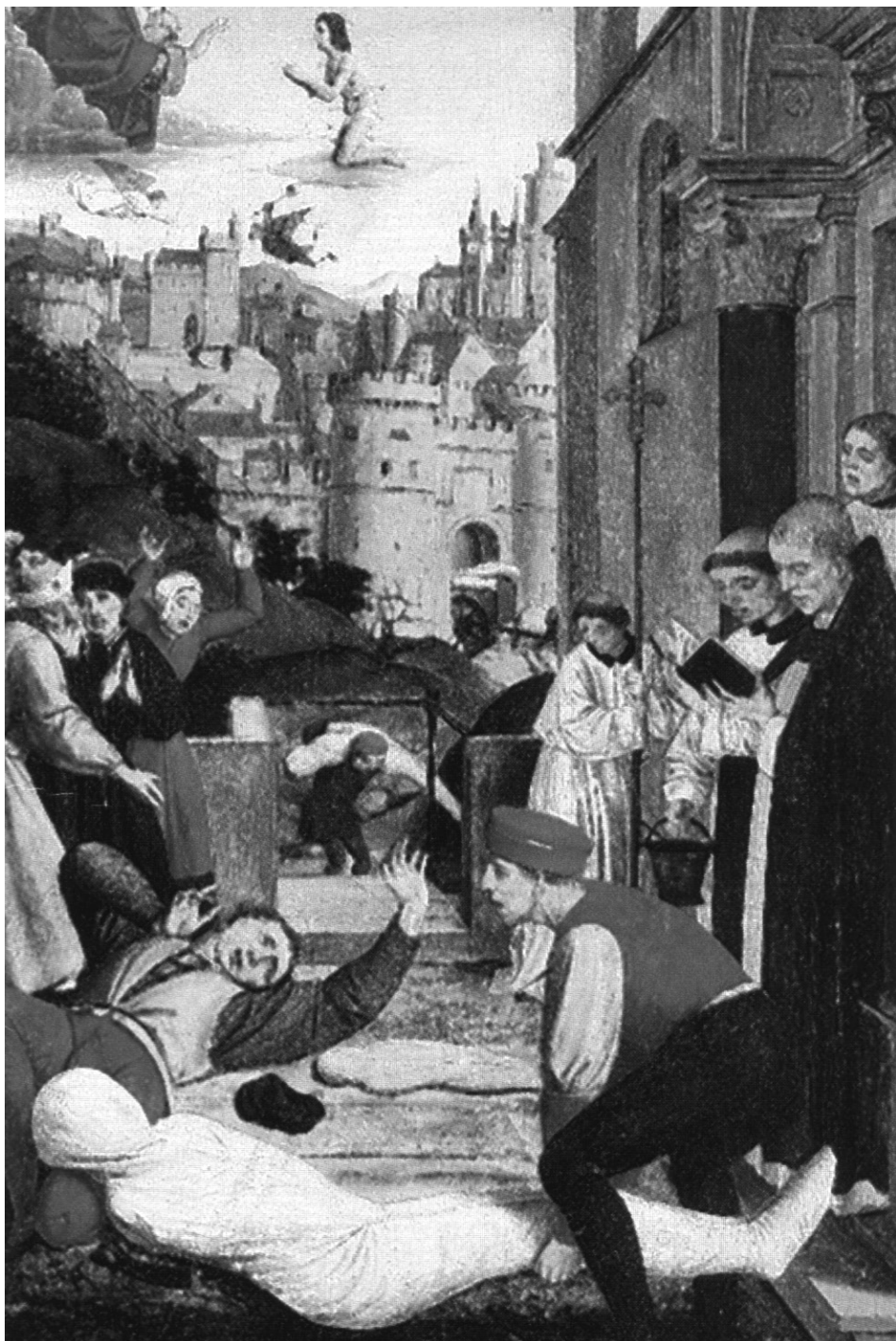
Συνολικά, τα συνδυασμένα αποτελέσματα της πείνας, του πολέμου και, πάνω απ' όλα, της πανώλους, ελάττωσαν τον συνολικό πληθυσμό της δυτικής Ευρώπης, τουλάχιστο κατά το μισό και κατά τα δύο τρίτα περίπου στην περίοδο 1300-1450.

Ο «Μαύρος Θάνατος» αναστατώνει κοινωνία και οικονομία

Αρχικά, ο «Μαύρος Θάνατος» προκάλεσε μεγάλα δεινά στους περισσότερους από όσους επέζησαν. Πανικόβλητοι οι άνθρωποι αγωνιούσαν να αποφύγουν τη μόλυνση, πολλοί εγκατέλειπαν τις εργασίες τους αναζητώντας την απομόνωση. Οι κάτοικοι των πόλεων έφευγαν στην ύπαιθρο και οι κάτοικοι της υπαίθρου έφευγαν ο ένας μακριά από τον άλλο. Ακόμα και ο Πάπας απομονώθηκε στο εσωτερικό του ανακτόρου του και δεν επέτρεπε σε κανέναν την είσοδο.

Πάρα πολλοί εργαζόμενοι πέθαναν και άλλοι εγκατέλειψαν τις δουλειές τους, με αποτέλεσμα να σαπίζουν οι σοδειές στα χωράφια, να διαταραχθεί το εμπόριο και να εγκαταλειφθούν οι μεταφορές. Κατά συνέπεια, βασικά αγαθά γίνονταν όλο και σπανιότερα, ενώ οι τιμές ανέβαιναν. Για τους λόγους αυτούς, οι εκατόμβες της πανώλους ενέτειναν σε μεγάλο βαθμό την οικονομική κρίση της Ευρώπης.

Παρ' όλα αυτά, ύστερα από το 1400 περίπου, οι νέες δημογραφικές πραγματικότητες άρχισαν να αντιστρέφουν την πορεία των τιμών και να μεταβάλλουν τις οικονομικές εξελίξεις.

Βουβωνική πανώλη. Πίνακας γάλλου ζωγράφου στο τέλος του 15ου αιώνα.

Οικονομικές συνέπειες του «Μαύρου Θανάτου»: (1) αγροτική εξειδίκευση

Ιδιαίτερα, οι τιμές βασικών τροφίμων άρχισαν να πέφτουν, επειδή η παραγωγή επέστρεφε στα κανονικά της επίπεδα και υπήρχαν λιγότερα στόματα να τραφούν. Οι επανεμφανίσεις της πανώλους ή άλλων φυσικών θεομηνιών πολλές φορές προκαλούσαν έντονη διακύμανση μερικές χρονιές, αλλά οι μέσες τιμές των βασικών αγαθών μειώθηκαν ή έμειναν σταθερές κατά το μεγαλύτερο μέρος του 15ου αιώνα. Αυτή η τάση οδήγησε σε νέες αγροτικές ειδικεύσεις: εφόσον τα δημητριακά ήταν φθηνότερα, οι άνθρωποι μπορούσαν να ξοδεύουν μεγαλύτερο ποσοστό του εισοδήματός τους για συγκριτικά ακριβότερα προϊόντα, όπως γαλακτοκομικά, κρέας και κρασί. Μέχρι τότε, οι γεωργοί ολόκληρης της Ευρώπης ήταν περιορισμένοι στην παραγωγή δημητριακών, επειδή το ψωμί ήταν το στήριγμα της ζωής· συνέφερε όμως περισσότερο, στο εξής, ιδιαίτερα σε περιοχές με άγονα σχετικά εδάφη ή με ακατάλληλο κλίμα, να στραφούν σε εξειδικευμένα προϊόντα. Ανάλογα με τις κατά τόπους συνθήκες, η γη άρχισε να χρησιμοποιείται πιο συστηματικά για κτηνοτροφικούς σκοπούς και συγκεκριμένα για την παραγωγή γαλακτοκομικών προϊόντων, καθώς και για την παραγωγή σταφυλιών για την παρασκευή κρασιού ή κριθαριού για την παρασκευή μύρας. Το αποτέλεσμα ήταν η εμφάνιση ειδικευμένων οικονομιών κατά περιοχές: τμήματα της Αγγλίας προσανατολίστηκαν στην εκτροφή προβάτων ή στην παραγωγή μύρας, τμήματα της Γαλλίας ειδικεύθηκαν στην οινοπαραγωγή, ενώ η Σουηδία αντήλλαξε βούτυρο με φτηνό γερμανικό σιτάρι. Οι περισσότερες περιοχές της Ευρώπης στράφηκαν σε ό,τι μπορούσαν να παράξουν καλύτερα και η ανταλλαγή βασικών αγαθών μέσω μεγάλων αποστάσεων δημιούργησε μια νέα σταθερή εμπορική ισορροπία.

(2) η αύξηση της σημασίας των αστικών κέντρων

Ένα άλλο οικονομικό αποτέλεσμα του «Μαύρου Θανάτου», ήταν η αύξηση της σχετικής σημασίας των πόλεων. Οι βιοτέχνες των πόλεων μπορούσαν συνήθως να ανταποκριθούν πιο εύκολα από τους γαιοκτήμονες σε δραστικά μεταβαλλόμενες οικονομικές συνθήκες, επειδή οι παραγωγικές τους δυνατότητες ήταν ελαστικότερες. Όταν οι αγορές συρρικνώνονταν, οι βιοτέχνες μπορούσαν να περικόψουν την προσφορά ευκολότερα, έτσι ώστε να ισοσταθμιστεί με τη ζήτηση· μπορούσαν να αυξήσουν την παραγωγή ευκολότερα όταν το απαιτούσαν οι συνθήκες. Έτσι, οι επιχειρηματίες των πόλεων ξεπέρασαν την καταστροφή γρηγορότερα από τους γεωργούς. Συχνά, εκμεταλλεύονταν τη μεγαλύτερή τους δύναμη για να προσελκύσουν αγροτικά εργατικά χέρια μέσω υψηλότερων ημερομισθίων. Με αυτό τον τρόπο, η ισορροπία πληθυσμού υπαίθρου και πόλης διαταράχθηκε κάπως, προς όφελος της τελευταίας.

Οι πόλεις της βόρειας Γερμανίας και βόρειας Ιταλίας

Μερικά αστικά κέντρα, ιδιαίτερα εκείνα της βόρειας Γερμανίας και της βόρειας Ιταλίας, κέρδισαν πάρα πολύ από τις νέες συνθήκες. Στη Γερμανία, ορισμένες πόλεις κάτω από την ηγεσία της Βρέμης και της Λυβέκης, συνασπίστηκαν στη λεγόμενη Χανσεατική Ένωση, για τον έλεγχο του εμπορίου των μεγάλων αποστάσεων στη Βαλτική και στη Βόρεια Θάλασσα. Οι στόλοι τους μετέφεραν γερμανικό σιτάρι στη Σκανδιναβία και έφερναν πίσω γαλακτοκομικά προϊόντα, ψάρια, γούνες. Η αυξημένη, κατά κεφαλή, δυνατότητα της Ευρώπης να αγοράζει προϊόντα πολυτελείας, έφερε νέα πλούτη στις βορειοϊταλικές εμπορικές πόλεις της Γένουας και, ιδιαίτερα, της Βενετίας, επειδή οι πόλεις αυτές ήλεγχαν την εισαγωγή μπαχαρικών από την Ανατολή. Η αύξηση των δαπανών για αγαθά πολυτελείας ενίσχυσε επίσης τις οικονομίες της Φλωρεντίας, της Βενετίας, του Μιλάνου και άλλων γειτονικών πόλεων, που ειδικεύτηκαν στην παραγωγή μεταξωτών, λινών, ελαφρών μάλλινων και άλλων ακριβών υφασμάτων. Το Μιλάνο, επιπλέον, ευημερούσε από τη βιομηχανία όπλων του, η οποία εφοδίαζε τα εμπόλεμα ευρωπαϊκά κράτη με πανοπλίες και όπλα. Εξαιτίας των μεταβαλλόμενων τοπικών συνθηκών, μερικές πόλεις, ιδιαίτερα της Φλάνδρας, έπεσαν σε οικονομικό μαρασμό, αλλά στο σύνολό τους τα ευρωπαϊκά αστικά κέντρα κέρδισαν κατά αξιοσημείωτο τρόπο από τις νέες οικονομικές συνθήκες και την έμφαση στην εξειδίκευση.

Η ανάπτυξη προηγμένων επιχειρηματικών και οικονομικών μεθόδων

Οι μεταβαλλόμενες συνθήκες συνέβαλαν επίσης στην ανάπτυξη εξειδικευμένων επιχειρηματικών, λογιστικών, και τραπεζικών μεθόδων. Επειδή οι μεγάλες διακυμάνσεις των τιμών καθιστούσαν επισφαλείς τις επενδύσεις, δημιουργήθηκαν νέες μορφές συνεταιρισμού για να ελαχιστοποιήσουν τους κινδύνους. Επινοήθηκαν επίσης οι ασφαλιστικές εταιρείες για να καλύπτουν ένα μέρος των κινδύνων της ναυσιπλοΐας. Η πιο χρήσιμη λογιστική μέθοδος της Ευρώπης, η διπλογραφική ενημέρωση βιβλίων, εφαρμόστηκε πρώτα στην Ιταλία στα μέσα του 14ου αιώνα και εν συνεχεία επεκτάθηκε γρήγορα βόρεια των Άλπεων. Το σύστημα αυτό επέτρεψε τη γρήγορη ανακάλυψη υπολογιστικών λαθών και την εύκολη καθολική εικόνα κερδών και ζημιών. Η μεγάλης κλίμακας τραπεζική εργασία είχε ήδη γίνει κοινή μετά τα μέσα του 13ου αιώνα, αλλά η οικονομική κρίση του τέλους του Μεσαίωνα ενθάρρυνε τις τράπεζες να αλλάξουν μερικές από τις μεθόδους τους: σημαντικότερη ήταν η ανάπτυξη ευφών μεθόδων δημιουργίας τραπεζικών υποκαταστημάτων, ιδιαίτερα, από μέρους του οίκου των Μεδίκων της Φλωρεντίας. Και άλλες τράπεζες προηγουμένως είχαν δημιουργήσει υποκαταστήματα, αλλά η τράπεζα των Μεδίκων, που ήκμασε από το 1397 μέχρι το 1494, οργάνωσε τα δικά

της με πρότυπα σύγχρονης μετοχικής εταιρείας. Τα υποκαταστήματα των Μεδίκων, που βρίσκονταν στο Λονδίνο, την Βρύγη και την Αβινιόν, καθώς και σε μερικές ιταλικές πόλεις, διοικούνταν από διευθυντές της οικογένειας των Μεδίκων που ακολουθούσαν κοινή πολιτική. Τυπικά, ωστόσο, κάθε υποκατάστημα αποτελούσε χωριστή εταιρεία, που η τυχόν χρεωκοπία του δεν παρέσυρε κανένα άλλο υποκατάστημα στην καταστροφή. Άλλες ιταλικές τράπεζες πειραματίστηκαν με προηγμένες πιστωτικές μεθόδους. Μερικές έφτασαν στο σημείο να επιτρέπουν στους πελάτες τους να ανταλλάσσουν ποσά χωρίς να δίνουν πραγματικά λεφτά ο ένας στα χέρια του άλλου. Τέτοιες «λογιστικές μεταβιβάσεις» εκτελούνταν αρχικά με προφορική μόνο εντολή, αλλά γύρω στα 1400 άρχισαν να εκτελούνται με γραπτή βεβαίωση. Ήταν οι μεσαιωνικοί πρόγονοι της σύγχρονης επιταγής.

*Η αλληλεπίδραση ανθρώπου και φύσης στην οικονομική ιστορία
του τέλους του Μεσαίωνα*

Στην οικονομική επισκόπηση των δύο αιώνων του τέλους της μεσαιωνικής ιστορίας, οφείλουμε να τονίσουμε τόσο το ρόλο της φύσης, όσο και αυτόν των ανθρώπων. Η ιστορία των εποχών πριν από τη νεότερη, όλων των περιοχών της υδρογείου, τείνει να δείξει ότι κάθε φορά που ο πληθυσμός αυξανόταν υπερβολικά, έτεινε να ελαττώνεται από φυσικούς μηχανισμούς: ο κακός καιρός και οι αρρώστιες μπορούσαν να έρθουν οποτεδήποτε, αλλά όταν οι άνθρωποι υπέφεραν ήδη από πείνα και συνωστισμό, τα αποτελέσματα των θεομηνιών ήταν ιδιαίτερα καταστροφικά. Αυτό σίγουρα συνέβη στον 14ο αιώνα· η φύση επενέβη σκληρά στις ανθρώπινες υποθέσεις, αλλά ανεξάρτητα από το πόσο οδυνηρά ήταν τα άμεσα αποτελέσματα, τα μακροπρόθεσμα ήταν σε τελευταία ανάλυση ευεργετικά. Μέχρι το 1450, ένας κατά πολύ μικρότερος πληθυσμός, είχε υψηλότερο βιοτικό επίπεδο από τον πληθυσμό του 1300. Στην κατεύθυνση αυτή, οι άνθρωποι έπαιζαν επίσης το ρόλο τους. Επειδή ήταν αποφασισμένοι να αξιοποιήσουν στον μεγαλύτερο βαθμό τις νέες συνθήκες και να αποφύγουν μια επανάληψη της οικονομικής κρίσης, κατάφεραν να οργανώσουν την οικονομική τους ζωή και να την τοποθετήσουν σε στερεότερη βάση. Το ετήσιο ακαθάριστο ευρωπαϊκό εισόδημα του 1450 περίπου, ήταν ίσως μικρότερο από του 1300, αλλά αυτό δεν εκπλήσσει, έχοντας δεδομένο τον πολύ μικρότερο πληθυσμό. Αντίθετα, το κατά κεφαλήν εισόδημα είχε αυξηθεί και η ευρωπαϊκή οικονομία ήταν έτοιμη να προχωρήσει σε νέες κατακτήσεις.